

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA KOMİZM ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: qarşıdurma, gülüş, folklor, nağıl, xeyir və şər, əks, qəhrəman

Key words: conflict, laughter, fairy tale, good and evil, opposite, folklore, hero

Ключевые слова: противопоставление, смех, фольклор, сказка, добро и зло, воспроизведение, герой

Giriş

Gülüş, bədii gülüş, xalq gülüşü, gülüş mədəniyyəti kimi problemlər elmi düşüncəni müxtəlif cəhətlərdən özünə cəlb etmiş və ayrı-ayrı tədqiqatçılar həmin problemlərin elmi təhlilini aparmışdır. Gülüş iki cür mahiyyətə malikdir: mühüm magik və mifoloji. Əslində bəzən onları bir-birindən ayırmağın özü də mümkünsüzdür. Beləliklə, günəş obrazında günəşin doğmasında və batmasında gülməyin və ağlamağın təcəssümü, “Kosa-kosa” oyununda gülməli zahiri görkəmlə məzəli sözlərindən törəyən həyatı oyanış, gülüşün bəladan xilasedici gücü və qəhrəmanı qəflət yuxusundan oyatmaq iqtidarı gülüşün özünü belə folklorun aparıcı qəhrəmanlarından birinə çevirir.

Xeyir və şər, ağ və qara, həyat və ölüm kimi qarşılaşmalar o qədər geniş planda və o qədər məhsuldar şəkildə öyrənilmişdir ki, bu məsələlərə şübhə ilə yanaşmağın özü belə ağıla gəlmir. İstər gülüşün mənbəyindən, istər gülüşün mahiyyətindən yazanda gülüşün həyatvericilik funksiyası əsas müddəə kimi götürülməlidir.

Azərbaycan folklorunda komizm məsələlərini düzgün istiqamətdə araşdırmaq üçün gülüşün mif və mərasimlərlə bağlılığını öyrənmək, gülüşün hansı magik mahiyyət daşıdığına diqqət yetirmək lazım gəlir. Gülüş ilk növbədə günəş obrazı ilə bağlı olub. Günün batmağından vahimələnən qədim insanlar günün çıxmağına sevinib, qaranlığı şər, işığı xeyir adlandırır. İnsan günəşin doğmasına sevinməklə bərabər, həm də bu doğuluşun özünü bir gülüş prosesi kimi qavramağa başlayıb. Günəş tədricən gülüş rəmzinə çevrilib, tarixi-mifoloji yaddaşımıza gülən varlıq kimi həkk olunub. Günəşin bu cür gülüş rəmzi kimi qavranılması tək bizə yox, dünya xalqlarının çoxuna aid bir məsələdir.

Elmdə geniş yayılmış qənaətə görə (4; 5), ikili qarşıdurma (xoşbəxtlik-bədbəxtlik, həyat-ölüm, yuxarı-aşağı, gecə-gündüz və s.) arxaik dünyagörüş sistemində aparıcı yer tutur. Məsələn, belə hesab edilib ki, qədim türk yazılı abidələrindən olan “Fal kitab”nda yaxşı-pis, yuxarı-aşağı, kişi-qadın və s. kimi ikili qarşıdurmalar qabarıq şəkildə əks olunub. Qədim türk abidələrinin digər nümunələrində ikili qarşıdurmanın əsas yer tutduğunu inkar etmədən diqqəti başqa bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır: abidələrdə elə məqamlarla qarşılaşırıq ki, həmin məqamlarda ikili qarşıdurma məntiqi pozur. Məsələn, “Fal kitabı”nda hadisələr yaxşı və pis tərəflərinə bölündüyü halda, abidənin bir neçə yerində bu ölçü gözlənilmir, sadalanan müəyyən cəhətlər eyni zamanda həm yaxşı, həm də pis əlamətlər sırasına daxil edilir. Yəni abidədə yaxşı və pis hadisələrlə yanaşı, yaxşı ilə pisi birləşdirən hadisələr də diqqətə çatdırılır. Bu cür faktlar ibtidai təsəvvürlər sistemində B.Ternerin irəli sürdüyü üçlü qarşıdurma modelini nəzərə almağı bir zərurətə çevirir. B.Ternerin bir Afrika tayfası üzrə apardığı müşahidələr nəticəsində aşkar olunan “triada” sistemi arxaik dünyagörüşdə üç tərəfin qarşılıqlı nisbəti prinsipinə əsaslanır. B.Ternerin qənaətinə görə, qədim təsəvvürdə bir-birinə zidd olan ağ və qara simvolları ilə yanaşı, onların qovuşduğunu bildirən Orta qırmızı simvolu da vardır. Türk mifologiyasına görə, Yuxarı və Aşağı dünyalardan əlavə, Orta dünya da mövcuddur. Orta dünya Yuxarı ilə Aşağıyı birləşdirir. Yerlə göyün, kişi ilə qadının birləşməsi məhz Orta dünyaya aid olan amildir. Gur işıqla zil qaranlıq Orta dünyada adi işıqlaşma kimi meydana çıxır. Yuxarı dünyada gələcək, Aşağı dünyada keçmiş bərqərar olursa, həmin zamanlar Orta dünyada indiki zaman şəklində bir-birinə yaxınlaşır. Orta dünya dişi və erkək dövələrin, uyuyan insanların yaşadığı bir dünyadır. “Fal kitab”nda ağ və qara rəngləri ilə yanaşı, onların qovuşduğu ala rəng də xüsusi yer tutur və ala atdan, ala quşlardan söhbət açılır. Yaxşı və pisin qovuşması abidədə altun və sarı rənglərin nümunəsində də özünü göstərir. Altun qanadlı qartalın ovu çaynağına keçirməsi, altun nallı dəvənin doğması yaxşı əlamət sayıldığı halda, altun başlı ilanın qursağının qılıncla doğranması pis əlamət sayılır. Deməli, altun və sarı rənglər həm yaxşı, həm də pisin simvolu kimi özünü göstərir.

Əski türk mifologiyasında rast gəldiyimiz Orta dünya təsəvvürü öz izlərini xalq gülüşündə qabarıq şəkildə saxlayıb. Xalq gülüşündə tənqid edənə tənqid olunan eyni oyunun oyundaşlarıdır. Kələkbazlıq və axmaqlıq müsbət və mənfii, yaxşı və pisi öz qoynuna alaraq birləşdirir. Komik folklor nümunələrində padşah, qazı və

tacir zalım, xəsis və axmaq sifətində təqdim edildiyi kimi, Molla Nəsrəddin və keçəl də müsbətlik mücəssəməsi deyil. Molla Nəsrəddin bəzən uşağa belə aldanan axmaq, bəzən isə xəsis bir kələkbazdır. Həm yuxarı, həm aşağı təbəqə nümayəndələrinə qarşı kələk işlədən keçəl “mütləq xeyir” qəliblərinə sığmır.

Müşahidə etdiyimiz arxaik qarşıdurma tipinin folklorda ifadəsini daha konkret təsvir etmək üçün heyvanlarla bağlı nağıllar üzərində dayanmaq yerinə düşərdi. Biz, adətən, nağıllarda qəhrəmanların hərəkətlərini xeyirlə şərin mübarizəsi, xeyirin şər üzərində qələbəsi kimi qiymətləndiririk. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların bir çoxunda isə hansı heyvanın xeyir, hansı heyvanın şər təmsilçisi olduğunu söyləmək müşkülə dönür. Bu nağıllarda mübarizə xeyirlə şərin mübarizəsindən daha çox, hiyləgərin maymaqla mübarizəsi şəkildə ortaya çıxır. Məsələn, “Tülkü, tülkü, tünbəki” nağılında xeyirlə şərin mübarizəsini axtarsaq, onda yəqin ki, tısbağa xeyirin təmsilçisi kimi qəbul edilməlidir və məlum məntiqə görə, nağıl onun qələbəsi ilə sona çatmalıdır. Lakin nağılın məzmunundan bəlli olduğu üzrə, quyu dibinə düşüb çıxılmaz vəziyyətdə qalan heyvanlar arasında hamıdan əvvəl uduzan tısbağa olur. Ona görə də “Tülkü, tülkü, tünbəki” tipli nağıllarda konflikt xeyirlə şər arasında yox, ağıllı ilə axmaq arasında axtarmaq lazım gəlir.

Komik folklor süjetlərində tez-tez rast gəldiyimiz kələkbazlar müxtəlif qütblər arasında kəskin ayrılığı aradan qaldıran obrazlardır. Levi-Stross və E.M.Meletinski bu baxımdan qarşanı yerlə göyün, ölümlə həyatı qovuşdurən, onlar arasında orta qəvvə tutan səciyyəvi obraz hesab edirlər. Ölüm və həyat qütblərinin bir-birinə yaxınlaşması və qovuşması kimi xüsusi hal heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda aydın şəkildə nəzərə çarpır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, baş qəhrəmanın ölümü sehrli nağıllar üçün səciyyəvi deyil. Çünki sehrli nağılların semantikasına görə, ölümlə həyat, xeyirlə şər kimi bəzən barışmazdır; barışmaz mübarizədə şər ölümə məhkumdur və şəri ölümə yuvarladan xeyir son anda xoşbəxtlik qazanmalıdır. V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: “Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyrətamiz dərəcədə müdrik və təbiidir. Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikiyini, heyvanlar haqda nağılların isə qədimliyini göstərir”. Bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan folklorunda heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar içərisində xoşbəxt sonluqla bitməyən, amma nikbin məzmun daşıyan nağıllardan biri “Pıspısa və Siçan bəy”dir (3). Azərbaycan folklorunda məhəbbət motivli nağılların heç birində aşıq naz-qəmzə satan sevgilisini öldürmür. Bu nağılda isə vəziyyət başqa cürdür. Düzdür, Siçan bəy də Pıspısa xanıma vəfəlidir. Onun dəvə izi qədər dərin gölə düşdüyünü eşidən kimi hadisə yerinə tələsir. Amma Pıspısa xanımın naz edib əlini Siçan bəyə verməməsi ölümlə nəticələnir. Siçan bəy acıqlanır və bir ovuc palçıqı götürüb Pıspısa xanımın başına çırpır. Dozanqurdunun elə ordaca canı çıxır. Vəssəlam. Nağıl beləcə sona yetir və Pıspısa xanımın bu ucuz ölümü tragiklik yox, komiklik yaradır. Əzilib-büzülməkdən, nazlanmaqdan savayı əlindən bir iş gəlməyən, üstəlik çalışıb-vuruşanın yolunda əngələ dönən Pıspısa xanımın ölümü adi və təbii bir hal təsiri bağışlayır. Əxlaqi ölçülərlə yanaşı, Pıspısa xanım və Siçan bəyi insanları təmsil obrazlar kimi təsvir etdikdə, kiçik bir səbəb üstündə adam öldürmə ifrat mənfilik sayılmalıdır. Lakin bu cür yanaşma üsulu kökündən səhvdir. Çünki bu sayaq nağıllarda heç də müasir insan həyatı yox, heyvanlarla bağlı arxaik dünya təqdim olunur. Bu elə bir dünyadır ki, orada birinin ölümü digərinin həyatı üçün başlanğıcdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, “Pıspısa xanım və Siçan bəy” nağılı əsasında çəkilmiş cizgi filmində Pıspısa xanım öldürülmür. O, acıq edib üz çevirmiş Siçan bəyin quyruğundan tutub sudan çıxır. Yəqin ki, filmin müəllifləri nağılın özündəki sonluğu müasir düşüncə tərzini üçün uyğun bir variant saymayıblar. Və, mənəcə, müasir bədii düşüncə baxımından uğurlu sonluq tapıblar.

Azərbaycan folklorunda “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” tipli nağıllar, rusların “Canavar və keç” nağılında olduğu kimi, sehrli nağıllarla səsləşir. Çünki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı məhz xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulub. Küçi ilə balaları xeyiri, canavarsa şəri təmsil edir. Sehrli nağıllar kimi, bu nağılların da müsbət qəhrəmanları ölümdən uzaqdır.

Kələkbazlıq və axmaqlıq motivi heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara xüsusi komiklik gətirir və əks qütblərin yaxınlaşma və qovuşmasında, eyni bir aləmin fiqurlarına çevrilməsində hoqqabazlıq mühüm rol oynayır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda gülüşün mahiyyəti araşdırılarkən mübahisə doğuran cəhətlərdən başlıcası sosial satira məsələsi ilə bağlıdır. Bir çox folklorşünaslar belə hesab edirlər ki, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda heyvanlar bir bəhanədir və müxtəlif heyvan surətləri vasitəsilə insanlar təsvir olunur. Heyvanlar haqqında nağılları təmsil və alleqoriya kimi qiymətləndirən folklorşünaslar bu nağıllarda müxtəlif heyvanların davranışlarını ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrinin ifadəsi kimi qəbul edir. Heyvanlar haqqında nağıllarda sosial həyatın qabarıq ifadəsini axtaran folklorşünaslar bu nağılların komikliyinə də sosial adalətsizliyi tənqid və ifşa etməyin bir yolu kimi baxırlar.

Heyvanlar haqqındakı nağıllarda canavar, keçi, tülkü, dəvə və s.-nin insana xas əlmətlərlə çıxış etməsi əski çağlardan gələn məlum ibtidai təsəvvürlərin məhsuludur: insan özünü təbiətdən ayırmır, təbiət, o cümlədən heyvanlar insana xas əlamətlərlə çıxış edən varlıq kimi dərk olunur.

Heyvanlar haqqındakı nağılların heyvanlarla bağlı arxaik görüşləri ifadə etdiyini aydın şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün bu folklor nümunələrini yazılı ədəbiyyatdakı alleqorik əsərlərlə müqayisə etmək faydalı olardı. Q.Zakirin "Sədaqətli dostlar haqqında" adlı təmsilində tısbəğa, qarğa, kəsəyən və ahunun dostluğundan, onların bir-birlərinə möhkəm sədaqət nümayiş etdirməsindən bəhs olunur. Dostlardan biri dara düşəndə digəri əlindən gələn son köməyi əsirgəmir. "Dost dostu tən gərək" nağılında isə şir, qurd və tülkü arasında dostluq heç də bir-birinə sədaqət şərtinə əsaslanmır. Q.Zakirin misal gətirdiyim təmsili ilə "Dost dostu tən gərək" nağılı arasında başlıca fərq ondadır ki, birinci nümunədə heyvanlar insanları təmsil edir, ikinci nümunədə isə heyvanlar məhz heyvanların özlərini təmsil edir.

Q.Zakirin "Sədaqətli dostlar haqqında" təmsili əxlaqi normalara əsaslanır və didaktik məqsəd daşıyır. Əxlaqi normalara görə, dostun biri dardadırsa, o biri köməyə gəlməlidir (3, 57).

Deyənlərdən aydın olur ki, komik nağıllarda xeyir və şər mövqeyi komik olmayan nağıllardakı mövqeyindən fərqlənir. Komik nağıllarda xeyir və şər arasındakı sədlər xeyli dərəcədə azalır, pislə yaxşı bir-birinə qovuşur və onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Xeyirlə şərin, pislə yaxşının qaynaqı-qarışması bütövlükdə xalq gülüşü üçün səciyyəvi bir əlamət kimi özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild, Bakı, Elm, 1964.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, II c. Bakı, Elm, 1961.
3. Fərzəliyev T. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV kitab. Bakı, Elm, 1973.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М.: Худ. лит., 1965.
6. Hüseyn Orkun. Əski türk yazıları. Ankara, 1987.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 kitabda. I kitab, Bakı, Elm, 1968.

Elements of humorous in azerbaijani folklore Summary

In order to accurately study the problems of comedy in Azerbaijani fairy tales, it is necessary to study the connection between myths and rituals of laughter, to pay attention to the magical nature of laughter. In folklore, laughter was primarily associated with the image of the sun. In Azerbaijani folklore, critics and critics sometimes unite to some extent. Fraud and stupidity comb

ine positive and negative, good and bad. Molla Nasreddin and Lysy criticize the negative aspects of society, but they themselves are not always the embodiment of the positive. Molla Nasreddin is sometimes stupid, sometimes harmful, and sometimes simple-minded. Similarly, Lysy does not fit the words "absolutely good".

Элементы комизма в азербайджанском фольклоре Резюме

Для четкого изучения проблем комизма в азербайджанском фольклоре необходимо изучить связь мифов и ритуалов смеха, обратить внимание на магическую сущность смеха. Смех в фольклоре первично был связан с образом солнца. В азербайджанском фольклоре критикуемый и критикующий, порой, сливаются в один образ. Мошенничество и глупость сочетают в себе положительное и отрицательное, хорошее и плохое. Так, Молла Насреддин и Лысый критикуют негативные стороны общества, но они и сами не всегда являются воплощением позитива. Молла Насреддин - это иногда глупый, а иногда и вредный, а иногда простодушен. Точно также и Лысый не вписывается в слова «абсолютное благо».

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

Göndərib: 14.03.2020

Qəbul edilib: 18.03.2020